

ГУМАНІЗАЦІЯ І ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

УДК_811.161.2:81'37

Л. Є. Азарова, д-р філол. наук, проф.;

Г. В. Кухарчук

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМПОНЕНТІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У ТВОРЕННІ КОМПОЗИТНИХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Проаналізовано різні погляди на статус іншомовних компонентів, що використовуються в науково-технічній термінології, визначено їхній словотвірний потенціал у композитах, досліджено структуру складного слова.

Вступ

Лексика сучасної української літературної мови останнім часом поповнилася великою кількістю лексем, запозичених з інших мов. Однією з причин запозичення є те, що використання готових позначень економніше, ніж створення нових. Українська мова протягом століть збагачувалася не лише запозиченими словами, а й компонентами іншомовних слів. Проблема дослідження статусу іншомовних препозитивних і постпозитивних одиниць описана у працях В. Григор'єва, В. Акуленка, Н. Авілової, Є. Карпіловської, Н. Клименко, К. Городенської, І. Кочан, Н. Титаренко, О. Безпояско, В. Горпинича та інших. Двоїстий, гібридний характер цих іншомовних одиниць є тим об'єктивним фактором, що ускладнює визначення їх статусу.

Дослідження іншомовних компонентів на сучасному етапі є важливим, оскільки саме в науково-технічній термінології функціонує найбільша кількість інтернаціональних словотворчих засобів. У цьому й полягає *актуальність* розвідки. *Метою статті* є визначення словотвірного потенціалу компонентів іншомовного походження у творенні композитних науково-технічних термінів, окреслення перспектив подальшого їх розгляду. Для досягнення цієї мети розв'язано такі *завдання*:

- 1) досліджено різні погляди на статус іншомовних компонентів, що використовуються в науково-технічній термінології;
- 2) визначено словотвірний потенціал іншомовних основ у композитах;
- 3) запропоновано новий підхід у визначенні іншомовних компонентів, які вживаються в мові науки й техніки.

Результати досліджень

У наш час питання про запозичення в термінології набуло особливого значення, зважаючи на посилення міжнародного характеру наукових досліджень й активізацію не лише термінів-інтернаціоналізмів, а й іншомовних компонентів. Інтернаціоналізація терміносистем особливо чітко простежується в молодих наукових галузях (маркетинг, обчислювальна техніка, екологія).

Очевидно, що науково-технічній термінології властиві ті самі тенденції, що й мові в цілому. Її розвиток зумовлений зовнішніми (екстралінгвальними) та внутрішніми (інтралінгвальними) чинниками. Досить часто екстралінгвальні чинники відіграють важливу роль у творенні тієї чи іншої номінації. Однак зовнішні чинники розвитку мови не діють незалежно від внутрішніх, зумовлених певними системними відношеннями. Позамовні фактори можуть сприяти чи, навпаки, бути на заваді, прискорюючи чи сповільнюючи відповідні процеси.

Динаміка змін у суспільному житті породжує динаміку змін словесних. Найактивніше поповнюється і змінюється лексика термінологічних систем. Термінотворення має свою специфіку, яка

полягає в тому, що значний шар спеціальних слів фахове мовлення запозичує з інших мов, що пов'язано з науково-технічним прогресом, співпрацею вчених різних країн світу та різних національностей. Термінна номінація на відміну від мовної — це вже цілеспрямований процес, зумовлений взаємодією зовнішніх та внутрішніх факторів. Один з її основних моментів — використання іншомовних слів та їх компонентів для найменування нових понять. Чільне місце належить грецькій та латинській мовам, що справили величезний вплив на формування науково-технічної термінології. Греко-латинські морфеми, що є основами іншомовних компонентів, відповідають вимогам точності, короткості й однозначності терміна. «Давньогрецька і латинська мови є потужним джерелом для українського термінотворення. Вивчення їхньої структури дасть поштовх до глибокого сприймання форми слова, допоможе осмислити значну кількість термінів» [1, с. 16].

Серед науковців існують різні думки щодо визначення статусу іншомовних компонентів. Т. Л. Канделаки, А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, О. К. Безпояско, К. Г. Городенська називають їх *афіксоїдами*; *афіксальними радикасоїдами* вважає їх Р. Сафін, *препозитивними й постпозитивними міжнародними блоками* — В. В. Акуленко; *напівафіксами* — М. Д. Степанова; *міжнародними терміноелементами* — В. П. Григор'єв, Д. С. Лотте, Л. О. Симоненко, Е. Ф. Скороходько. Багато мовознавців схильні надавати їм статус афіксальних елементів, вважаючи, що вони функціонально подібні до суфіксів або префіксів. Український мовознавець Б. І. Бартков, який досліджував компоненти в багатьох своїх працях, як і В. В. Акуленко, називає ці елементи «**блоками**» і зазначає, що вони можуть уживатися або в препозиції (*авто-, вібро-, відео-, гідро-, гомо-, граф-, демо-, макро-, метро-* та ін.), або в постпозиції (*-граф, -грама, -графія, -лог, -метр, -скоп, -тон, -фон* тощо). Н. Ф. Клименко називає компоненти, утворені від прикметників, **аброморфемами**, тобто аббревіаційними морфемами. Подібної думки дотримуються і М. Г. Сердюк, вважаючи слова з міжнародними компонентами *аббревіатурами*, які витворилися під впливом дії загальномовного закону конденсації складних в однослівні [2, с. 75]. Ці аббревіатури можна поділити на дві групи: а) лексеми, що зберігають за собою реально скорочувані вихідні словосполучення: *авіаінститут, автотанк*; б) лексеми, що мають тільки вигляд складноскорочених слів, бо у них відсутній зв'язок з реально скорочуваними словосполученнями: *авіапасажир, авіамішень* [2, с. 75]. Н. В. Васильєва зазначає, що не можна вести мову про греко-латинські компоненти як про рівноправні морфеми мови і називає їх морфемоїдами без певного морфемного статусу і без чіткої мовної належності. Вона вважає, що семантичні, структурно-комбінаторні та функціональні властивості таких морфемоїдів виявляються в межах спеціальної метамови. Тому визначити статус іншомовних компонентів — справа надзвичайно складна.

Компонент — родове поняття, що позначає складову частину слова (корінь, суфікс, префікс), словосполучення, речення. На думку І. М. Кочан, компонент — це формальний, структурний показник, що може мати кілька терміноелементів, що пов'язано з різними етимонами чи місцем у структурі тексту [1, с. 29]. Вона вважає поняття *компонент* і *терміноелемент* не ідентичними, хоча і зазначає, що в деяких наукових статтях ці поняття ототожнюються. Ми на позначення цих елементів будемо вживати поняття компонент іншомовного походження.

Іншомовні компоненти в наш час дуже продуктивні, але процес їх морфологізації ще не завершений. Тому слова, що мають у складі ці елементи, слід вважати композитами. Лексика сучасної української мови поповнилася останнім часом великою кількістю нових композитів. У їхньому складі продовжують зберігати продуктивність питомі і розвивають продуктивність новочасні запозичення. Н. Ф. Клименко називає іншомовні компоненти *соціо-, гідро-, мікро-, авто-, макро-* та інші *основами-класифікаторами*, що визначають профіль базового, означуваного компонента складного слова. «Зростає кількість основ-індикаторів, що займають останню позицію в слові, виконують роль базового компонента композита і групують навколо себе парадигми лексем» [3, с. 74]. До таких дослідниця зараховує компоненти *-терапія, -технологія, -онім*. Н. Ф. Клименко надає їм статус *основ*, оскільки вони можуть уживатися як у препозиції, так і постпозиції: *метролог — логопед, фонограф — графоман*. Авторка зазначає, що подвійність багатьох одиниць морфемної підсистеми мови забезпечує здатність кореневих морфем переходити у процесі історичного розвитку в клас службових, а також набуття ними в сучасній мові статусу афіксоїдів. Афіксоїдність кореневих морфем або основ у складних словах створює передумови їх подальшого зближення з афіксальними словами. Дослідниця засвідчує їхню словотвірну активність, здатність до широкої комбінаторики з іншими основами. Ці ознаки афіксоїдних елементів слова пов'язані з тим, що їхня семантика стає *класифікаційною* або *модифікаційною*, тобто схожою до семантики афіксів. Афіксоїди спроможні співвідносити похідні слова з певними предметними класами або

розподіляти їх за ознаками простору, часу, кількості тощо [2, с. 7—8]. Знати статус компонента дуже важливо для словотвірної характеристики слів з іншомовними компонентами. В одних випадках він може дорівнювати слову: **авто-, відео-, кіно-, радіо-, фото-** і має статус вільного кореня, в інших — самостійно не вживається, тобто є зв'язаним (**гідро-, геліо-** тощо). Але варто зауважити, що як самостійні слова і похідні від них ці аброкорені (*авто, відео, кіно, радіо, фото*) частіше функціонують в розмовному та публіцистичному стилях. Бачимо численні приклади і в Інтернеті: «Які зміни відбулися з акцизом на *авто* після прийняття Податкового кодексу». «Найоперативніше відеоігор «Динамо» у національній першості». «В Україні стартує тиждень італійського *кіно*». «Ух Радіо — українське інтернет *радіо*». «Фотоконкурсу ГЛАЗ МЕДІА УКРАЇНА + Надзвичайні ситуації». В науково-технічній термінології ці компоненти є частиною композитів: *автомеханік, відеосигнал, кінокамера, радіощогла, фотомодулятор, гідроциліндр, геліостат* та інші.

Наукова лексика охоплює кілька сотень іншомовних компонентів, основою яких є греко-латинські корені. Ще у 1956 році професор К. Ф. Вернер у передмові до своєї праці включив перелік найпоширеніших початкових та кінцевих елементів греко-латинських морфем з точними значеннями етимона. У 1960 році В. Флуд фіксує 1150 таких компонентів та описує їх у своїй праці. У 1962 році англійські науковці А. Хеллер та Д. Соунсон фіксують 1129 коренів, що використовуються як компоненти для створення англійських технічних термінів. Ще у 80-х роках ХХ ст. англійський вчений Л. Ерданг нарахував 1500 таких одиниць та уклав словник англійських терміноелементів. У русистиці вперше список іншомовних компонентів, що використовуються для створення російських наукових термінів, подав М. В. Юшманов. Його праця містила близько 1100 таких елементів. В україністиці однією із спроб словника іншомовних компонентів є праця І. М. Гнатишеної та Т. Р. Кияка «Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології», де автори зафіксували 750 латинських та 650 грецьких елементів, тобто окремі слова, частини слів, афікси та афіксоїди.

Іншомовні компоненти відіграють важливу роль у мові науки і техніки, є одним із продуктивних способів творення термінів, бо короткі грецькі та латинські основи позначають ознаки, що в українській мові вимагають громіздких конструкцій складних слів та словосполучень. Деякі іншомовні запозичення не перекладаються на рідну мову однослівними формами. Вони легко поєднуються між собою і сприяють подальшому термінотворенню. Серед препозиційних морфем виділяють компоненти, що вказують на кількісну оцінку (*кіло-, гіга-, мульти-, дуо-, тера-, пента-* і под.), належність до конкретної галузі діяльності людини: *авіа* — авіація, повітроплавання; *артро-*, *гем(ато)о-*, *ендо-*, *невро-*, *некро-*, *онко* — медицина; *техно-*, *турбо* — техніка; *агро* — сільське господарство; *гео* — геодезія, геологія тощо. Конкретизують значення ядра постпозиційні компоненти. Серед них розрізняють основи, які позначають рух, процес (*-трофія, -тропізм: гіпертрофія, геліотропізм*); назви наук (*-логія, -номія: біологія, агро-номія*); прилади, апарати (*-метр, -скоп: барометр, телескоп*), клітини (*-цит(и): тромбоцити*).

У науковій літературі наголошується на тому, що у творенні слів з іншомовними препозиційними чи постпозиційними компонентами переважає спосіб складання. Серед новоутворень у лексичній системі сучасної української літературної мови композити становлять значний шар лексики. Композитам властиві чіткі структурні закономірності формування й розвитку і такі ж статичні якості. Терміни-композити в сучасній технічній термінології утворюються двома способами: 1) за аналогією до наявних у мові; 2) на основі словосполучень з термінологічним значенням. У наш час особливо швидко зростає група технічних термінів-композитів, що виникли на базі словосполучень. Основоскладання порівняно зі словосполученням є вищим етапом абстракції. Основоскладання належить до продуктивного способу словотворення української мови. Однак використання його в різні періоди має своєрідні риси, зумовлені появою нових слів у відповідь на соціальне замовлення, залучення їх у процеси словотворення мови, подальшого зростання словосполучень (серед них багато інтернаціоналізмів, що з'явилися в останні десятиріччя ХХ століття, типу *лазерна терапія* — *лазеротерапія*) [3, с. 83].

Висновки

Прискорений розвиток науки і техніки, необхідність номінації нових наукових, технічних, суспільних визначень, виникнення у зв'язку з цим різноманітних назв та термінів; зростання міжнародних, наукових та культурних контактів, збільшення та розширення кола перекладної наукової та художньої літератури, і як наслідок цього — посилення міжмовного взаємовпливу, взаємообмі-

ну не лише лексичними одиницями, а й словотвірними моделями, а також збагачення української мови запозиченнями, іншомовними лексичними одиницями, морфемами — усе це вплинуло на іменникове словотворення. Слова з іншомовними компонентами є композитами, які утворюються або за аналогією до наявних у мові, або на основі словосполучень. Такі компоненти слід розглядати як поєднання слів, оскільки їх чисельність та регулярна утворюваність відповідають свободі сполучуваності слів, а не елементів слова. У той же час значення цих компонентів не розподілено позиційно і є непостійним порівняно з вільними словосполученнями. Тому можна твердити, що на матеріалі таких компонентів розвивається особлива система словотворення, що містить риси національного та іншомовного характеру. Зважаючи на те, що більшість словників іншомовні компоненти подають як частину складного слова, а також враховуючи твердження Є. А. Карпіловської та Н. Ф. Клименко [6, с. 14], слова і терміни з іншомовними компонентами вважатимемо складними. Іншомовні компоненти в сучасних терміносистемах відзначаються не просто продуктивністю, а й частотністю. Розвитку науково-технічній термінології притаманні ті самі тенденції, що й мові в цілому. Усе це зумовлює необхідність подальшої систематизації нових слів, виявлення нових тенденцій у їхньому творенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові / І. М. Кочан. — Львів : Видавничий центр ЛПУ, 2004. — 519 с.
2. Сердюк М. Г. Аббревіатури і співвідносні з ними слова та словосполучення / М. Г. Сердюк // Українське мовознавство. — 1981. — Вип. 8. — С. 69—76.
3. Клименко Н. Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Українська мова. — 2003. — № 3—4. — С. 83—106.
4. Клименко Н. Ф. Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як мовна ознака її плинної рівноваги / Н. Ф. Клименко // Актуальні питання українського словотвору. — Івано-Франківськ, 1995. — С. 7—8.
5. Василевская Е. А. Словосложение в русском языке: очерки и наблюдения / Е. А. Василевская — М. : Наука, 1962. — 132 с.
6. Клименко Н. Ф. Морфемні структури слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська // Мовознавство. — 1991. — № 4. — С. 10—21.

Рекомендована кафедрою мовознавства

Стаття надійшла до редакції 8.10.10

Рекомендована до друку 8.11.10

Азарова Лариса Євстахіївна — завідувач кафедри, **Кухарчук Галина Вікторівна** — викладач.

Кафедра мовознавства, Вінницький національний технічний університет, Вінниця